

*Слабошпицька У. О.,
аспірант кафедри міжнародного приватного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КОНВЕНЦІЙНА УНІФІКАЦІЯ ТРАНСКОРДОННОГО СПАДКУВАННЯ МАЙНА DE LEGE FERENDA

Анотація. У статті проаналізовано положення Гаазької конвенції 1989 р. про право, що застосовується до спадкування майна померлих осіб. Розглянуто сферу її дії, а також досліджено систему колізійних правил із визначення компетентного правопорядку для регламентації спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом.

Ключові слова: спадкування, конвенція, колізійна норма, спадковий договір.

Постановка проблеми. Більшість універсальних міжнародних Конвенцій у сфері спадкування за своїм предметом мають вузьку сферу дії. Так, Вашингтонська конвенція 1973 р. містить матеріально-правові норми, які встановлюють форму міжнародного заповіту; колізійні приписи Гаазької конвенції 1961 р. визначають право, яке підлягає застосуванню для з'ясування форми заповітів; положення Гаазької конвенції 1973 р. покликані врегулювати окремий інститут спадкового права – управління спадковою масою.

Усі ці уніфіковані акти не регламентують спадкування по суті, а тому широкий спектр спадкових відносин залишався поза багатостороннього договірною регулювання.

Саме тому на Гаазьких конференціях постійно порушувалося питання про розроблення універсального міжнародного документа, покликаного врегулювати ключові аспекти у сфері транскордонного спадкування. Зрештою, на XVI сесії Гаазької конференції з міжнародного приватного права була прийнята Конвенція про право, що застосовується до спадкування майна померлих осіб [1] (далі – Гаазька конвенція 1989 р., Конвенція).

Ухвалення цієї Конвенції, безперечно, є прогресивним кроком у сфері міжнародної регламентації спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом. При цьому, незважаючи на те, що Конвенція поки що так і не вступила в силу, її положення становлять значний науково-практичний інтерес і можуть слугувати підґрунтям для розроблення й удосконалення національних і міжнародних колізійних норм у сфері спадкування, а також для їх дослідження з позиції законодавчого припущення (de lege ferenda).

У працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як О. Кармаза [2], В. Кисіль [3], І. Медведєв [4], В. Попко [5], А. Степанюк [6] та Г. Фединак, Л. Фединак [7] досліджувались лише окремі аспекти Гаазької конвенції 1989 р. Однак станом на сьогодні її положення ще не були предметом комплексного дослідження.

У зв'язку із чим, **метою статті** є проведення комплексного наукового аналізу положень Гаазької конвенції 1989 р. й визначення системи її колізійних норм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гаазька конвенція 1989 р. складається з п'яти глав. Перша окреслює сферу дії Конвенції та підкреслює її універсальний статус. Другий розділ є ядром міжнародного акта, оскільки закріплює колізійні правила, які визначають право, що має застосовуватись для регулювання спадкових відносин, ускладнених іноземним

елементом. Третя глава присвячена спадковим договорам. Наступний розділ містить положення про коморієнтів, правила застосування конвенції в державах із федеративним устроєм, а також застереження про публічний порядок. Остання глава визначає умови вступу Гаазької конвенції 1989 р. в силу, порядок її підписання новими членами, а також її денонсацію.

Сферу застосування міжнародного договору сформульовано у частині 1 статті 1. За приписами цієї норми Гаазької конвенції 1989 р. визначають право, яке застосовується до спадкування майна померлих осіб. І хоча уніфікований акт не дає тлумачення й не розкриває змісту категорії «спадкування», з метою надання ясності для правозастосовної діяльності розробники Конвенції в наступних положеннях чітко деталізували сферу її дії.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 7 Конвенції, визначений, згідно з колізійними нормами, спадковий статут регулює таке: 1) визначення спадкоємців за законом і за заповітом; 2) визначення взаємних часток спадкоємців, зобов'язань, покладених на них спадкодавцем, а також інших прав на спадщину, які основані на факті смерті, включаючи суми, що стягуються зі спадщини органом судової чи іншої влади на користь близьких до спадкодавця осіб; 3) позбавлення спадщини й визнання спадкоємців негідними; 4) зменшення часток безоплатно переданого майна та їх обліку при розрахунку спадкових часток; 5) спадкову масу, визначення обов'язкових часток у спадщині та інших обмежень свободи розпорядження майном на випадок смерті; 6) матеріально-правову дійсність заповідальних розпоряджень [4, с. 92].

Отже, можна дійти висновку, що за сферою дії Конвенція 1989 р. сформульована достатньо широко й охоплює майже весь спектр спадкових правовідносин. При цьому системне тлумачення дає підстави стверджувати, що норми уніфікованого акта застосовуються як до спадкування за законом, так і до спадкування за заповітом.

Заслужує на увагу також те, що Конвенція залишає договірним державам можливість застосовувати визначене на її підставі право й до інших питань, які, відповідно до їхнього внутрішнього законодавства, належать до сфери спадкування (ч. 3 ст. 7). Уважаємо, що це є позитивним аспектом, оскільки кожній країні-учасниці надається право самостійно встановлювати додаткове коло спадкових відносин, на які поширюється дія норм міжнародного договору.

Поряд з тим уніфікований акт також закріплює перелік аспектів, які прямо виключені з-під його дії. Зокрема, згідно з ч. 2 статті 1 Конвенції, вона не застосовується до:

- 1) форми розпоряджень на випадок смерті;
- 2) здатності особи робити розпорядження майном на випадок смерті;
- 3) питань, які стосуються режиму майнових відносин подружжя;
- 4) прав і майна, які передаються в інший, ніж спадкування, спосіб.

Наявність зазначених вище обмежень, на нашу думку, зумовлена такими факторами:

– по-перше, форма заповідальних розпоряджень урегульована Гаазькою конвенцією 1961 р., а тому дублювання відповідних положень є недоцільним;

– по-друге, здатність розпоряджатися заповідальним майном є складовою цивільної правосуб'єктності й стосується правового статусу фізичної особи, а не елементів спадкового правонаступництва;

– по-третє, *matrimonial property* або спільна власність подружжя є окремим інститутом цивільного (сімейного) права. Національні правовпорядки встановлюють різні підходи до визначення складу спільного майна та порядку його розподілу. Саме тому поширення дії положень Конвенції на спільне майно подружжя могло суттєво ускладнити процес обговорення й узгодження тексту міжнародного акта.

Останнє застереження стосується угод “*inter vivos*”, які передбачають перехід права власності на певне майно на безоплатній основі на підставі відповідної прижиттєвої угоди, а також пенсійних розпоряджень, договорів страхування, що можуть містити умови на випадок смерті. Однак з огляду на те, що у країнах загальної системи права передбачені так звані «замінники заповітів» (“*will substitutes*”) або «незаповідальна передача активів» (“*non-testamentary transfers of assets*”) [8, с. 547], виникла необхідність виключити з-під регулювання Конвенції ті угоди, які є подібними до спадкових розпоряджень, однак за своєю правовою природою такими не є.

Характерною ознакою Гаазької конвенції 1989 р. є її широка універсальність, яка випливає зі ст. 2. Згідно із цією нормою, аналізований міжнародний договір може застосовуватись, навіть якщо колізійна прив'язка відсилає до внутрішнього права держави, що не є його стороною. Безперечно, це положення суттєво розширює сферу дії Конвенції, однак на практиці реалізація такого положення є сумнівною. Навряд чи правозастосовні органи, у тому числі суди, будуть мати належні правові підстави для застосування цього положення.

Розглядаючи дію уніфікованого акта в часі, варто наголосити, що, згідно із загальним правилом, його положення в договірній країні застосовується до спадщини тих осіб, які померли після вступу Конвенції в силу в цій державі (ч. 1 ст. 22). Однак міжнародний договір визнає дійсним вибір права, який було зроблено спадкодавцем до моменту набуття чинності Конвенцією в договірній державі, але за умови, що такий вибір відповідає приписам ст. 5 Конвенції (про що йтиметься далі у статті). Аналогічні положення передбачені й для визнання дійсним вибору, який було зроблено сторонами спадкового договору (вибір права в цьому випадку повинен відповідати вимогам ст. 11 Конвенції).

Однією із фундаментальних основ Конвенції є принцип єдності застосованого права до всієї спадкової маси. Він означає, що право, яке було визначено на підставі колізійних прив'язок, застосовується до всієї спадщини, незалежно від місцезнаходження її складових, виду та інших характеристик. Це дає змогу вирішити традиційні проблеми, які виникають у межах системи роздільного спадкування (регулювання пасиву спадщини, розрахунок обов'язкової частки тощо) [4, с. 94]. Однак цей принцип матиме низьку ефективність у разі, якщо спадкова маса включатиме кілька нерухомих об'єктів, які знаходяться в різних юрисдикціях і виступатимуть «множинністю іноземних елементів» щодо одне одного, які ускладнюють спадкові відносини.

Крім того, в оригінальному тексті уніфікованого договору англійською мовою використовується формулювання “*the law applicable to succession to the estates of deceased persons*”. При цьому, як зазначає професор Д. Ватерс (Donovan W.M. Waters)

у пояснювальній доповіді до Конвенції, термін “*estate*” включає все майно, що належало особі на праві власності або на яке вона мала інші речові права на момент смерті [8, с. 541]. Отже, зазначене ще раз підкреслює ідею розробників щодо поширення правових норм, визначених на підставі Конвенції, на все майно, що належало спадкодавцю на момент смерті.

Ядром Конвенції є ст. 3, яка закріплює колізійні норми про право, що підлягає застосуванню до спадкування. Аналіз цих норм надав можливість виокремити три основні правила визначення закону, який повинен регулювати спадкові відносини.

Правило № 1: спадкування регламентується законом держави, у якій спадкодавець на момент смерті мав звичайне місце проживання, за умови, що він на той час був її громадянином (ч. 1 ст. 3).

Варто відмітити, що досягнення консенсусу між учасниками Гаазької конференції щодо того, яку формулу прикріплення (закон держави звичайного місця проживання спадкодавця чи закон держави його громадянства) краще використати, було достатньо складним [8, с. 535]. У результаті, перше правило стало своєрідним компромісом: якщо обидві колізійні прив'язки збігаються в одній державі, ч. 1 ст. 3 Конвенції з легкістю визнає право цієї держави таким, що підлягає застосуванню [4, с. 95].

Правило № 2: спадкування також регулюється правом держави, у якій спадкодавець мав звичайне місце проживання на момент смерті, за умови, що він прожив у цій країні не менше ніж п'ять років до дня смерті. Однак у виняткових випадках, коли спадкодавець на момент смерті мав більш тісні зв'язки із державою свого громадянства, застосуванню підлягає право останньої (ч. 2 ст. 3).

Тобто, якщо звичайне місце проживання спадкодавця знаходилося в іншій країні, ніж держава його громадянства, то саме перше має пріоритет для визначення застосовуваного права. При цьому єдиними умовами використання цієї прив'язки є факт проживання спадкодавця у державі *habitual residence* не менше ніж п'ять років безпосередньо до моменту смерті, а також відсутність більш тісного зв'язку померлого з державою свого громадянства. Якщо перша умова є чіткою й легко встановлюється, то останню необхідно доводити. При цьому Конвенція не визначає, які саме обставини можуть підтвердити наявність більш тісного зв'язку, що, у свою чергу, породжує певну правову невизначеність. Отже, доволі суб'єктивним елементом у цьому випадку виступатиме визначення «більш тісного зв'язку», що може знизити ефективність норми та потребуватиме певного періоду для вироблення уніфікованого підходу до правозастосування.

Очевидно, указані обставини повинні встановлюватись безпосередньо юрисдикційним органом за ознаками, наприклад, тривалості проживання, наявності певних категорій майна, сімейними, професійними, соціальними, культурними й іншими зв'язками, наміром спадкодавця оселитись у певній країні на довгий чи постійний термін тощо [6, с. 108].

На нашу думку, використання прив'язки до права країни звичайного місця проживання спадкодавця є логічним, оскільки, зазвичай, саме в цій державі зосереджується центр життя спадкодавця і більшість його майна.

Правило № 3: в інших випадках спадкові відносини регулюються правом держави, громадянином якої був спадкодавець на момент смерті за умови, що спадкодавець не мав на той час більш тісного зв'язку з іншою державою. Якщо ж спадкодавець мав більш тісні зв'язки з іншою країною, то застосуванню підлягає законодавство останньої (ч. 3 ст. 3). Останнє правило знову повертається до *lex patriae* й безпосередньо стосується тих випадків, коли спадкодавець до дня смерті проживав у країні

habitual residence менше ніж п'ять років, не був її громадянином, а також не мав із нею чи іншої державою більш тісного зв'язку.

Отже, в основу колізійного регулювання Конвенції покладено класичні формули прикріплення: закон держави звичайного місця проживання спадкодавця та закон держави громадянства спадкодавця, а також принцип тісного зв'язку. При цьому останній забезпечує гнучкість підходів для регламентації спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом, що загалом відповідає сучасним тенденціям розвитку законодавства у сфері міжнародного приватного права.

У виключних випадках Конвенція дозволяє керуватися *lex situs*. Так, внутрішні норми держави, які в силу економічних, сімейних або соціальних умов застосовуються до спадкування нерухомого майна, підприємств або інших спеціальних видів майна, зберігають свою дію, навіть якщо спадщина загалом підпорядковується матеріальному праву іншої держави (ст. 15). Другий виняток стосується права держави набувати у власність відумерлу спадщину (ст. 16) [4, с. 101–102].

Поряд із об'єктивними колізійними прив'язками розробники уніфікували в тексті міжнародного договору й суб'єктивні. Зокрема, ч. 1 ст. 5 Конвенції дозволяє особі самостійно обрати, право якої держави застосовувати до спадкових відносин на випадок своєї смерті. Однак свобода дій спадкодавця перебуває в певних межах, оскільки волевиявлення матиме юридичну силу тільки за умови, що на момент вибору або смерті спадкодавець був громадянином цієї держави або мав у ній звичайне місце проживання. За інших умов вибір права буде вважатись недійсним, і необхідно буде керуватись переліченими вище загальними колізійними нормами.

Отже, у міжнародному акті закріплено так зване право *professio juris*, яке надає спадкодавцю альтернативу вибору й дозволяє визначати з чотирьох можливих правопорядків (країни громадянства на момент здійснення вибору або на момент смерті, держави звичайного місця проживання на момент смерті або на момент здійснення вибору) той, який буде регламентувати правовідносини спадкування.

Згідно з ч. 2 ст. 5 уніфікованого договору, вибір повинен бути виражений у заяві, учиненій згідно із формальними вимогами, які висуваються до розпоряджень на випадок смерті. Тобто, вибір права може бути зроблений у заповіті або іншому заповідальному акті, який містить особисте розпорядження *de suis* щодо належного йому майна на випадок смерті. При цьому, незважаючи на те, що заява за формальними вимогами має відповідати формі заповідального акта, вона може містити тільки вказівку про обране спадкодавцем право й не включати жодних інших розпоряджень *de suis*, у тому числі щодо юридичної долі належного йому майна [4, с. 96–97].

Існування та матеріальна дійсність заяви з вибору права регулюється обраним правом. Якщо, згідно з ним, волевиявлення вважається недійсним, то спадкування регулюється тим правопорядком, який визначається на підставі об'єктивних колізійних прив'язок (ч. 2 ст. 5).

Загалом закріплення зазначених вище формальних вимог спрямоване на недопущення помилки чи шахрайства під час здійснення спадкодавцем вибору права, яке підлягає застосуванню до спадкування. Тим самим забезпечується гарантія реального волевиявлення спадкодавця.

За відсутності прямої вказівки спадкодавця про протилежне, обране ним право застосовується до всієї спадкової маси, незалежно від того чи відбувається спадкування за законом або за заповітом щодо всього чи частини спадкового майна (ч. 4 ст. 5). Цю норму варто розглядати у взаємозв'язку із положення-

ми ст. 6 Конвенції, які передбачають, що особа має можливість обрати для регулювання спадкування частини свого майна право однієї або декількох держав. Тобто, фактично, указані вище приписи дозволяють відійти від задекларованого в Конвенції принципу єдності права, застосовуваного до спадкування, і стосуються передусім нерухомого майна, для регулювання спадкування якого доцільно застосовувати не право країни громадянства чи постійного проживання, а закон держави, де знаходиться відповідне майно. Однак у будь-якому випадку зроблений спадкодавцем вибір не може завдавати шкоди застосуванню імперативних норм законодавства, які визначені як компетентні на підставі ст. 3 і ч. 1 ст. 5 Конвенції (друге речення ст. 6).

Окремий блок Конвенції становлять положення про спадковий договір. Упровадження інституту *pactes successoraux* стало новелою для Гаазьких конвенцій. При цьому під спадковим договором Конвенція розуміє угоду, що укладена у вигляді окремого документа або, яка випливає із взаємних заповітів, якими надаються, змінюються або відкликаються із зустрічним наданням або без такого права у майбутній спадщині одного чи кількох осіб – учасників угоди (ст. 8).

Отже, міжнародний акт передбачає дві форми спадкових договорів: перша – у формі угоди, учиненої у вигляді окремого документа; друга – у формі взаємних заповітів, складених різними особами. На нашу думку, об'єднання в єдину категорію взаємних заповітів і спадкових угод є достатньо дискусійним, оскільки останні є різними типами спадкових правочинів.

Для з'ясування права, яке підлягає застосуванню для визначення матеріально-правової дійсності спадкового договору та його правових наслідків, аналізована Конвенція закріплює кілька колізійних правил.

Перше правило поширюється на угоди, які стосуються спадкового майна лише однієї особи. У цьому випадку дійсність і правові наслідки регулюються правом, яке, згідно зі ст. 3 і ч. 1 ст. 5 Конвенції, підлягало б застосуванню до спадкування майна цієї особи. При цьому громадянство та звичайне місце проживання можуть визначатися як на момент укладення спадкового договору, так і на момент смерті спадкодавця.

Друге правило стосується спадкових договорів, укладених у формі взаємних заповітів. Зрозуміло, що в цій ситуації предметом угоди є дві спадкові маси, які належать різним суб'єктам. Відповідно, Конвенція закріплює імперативну вимогу, що такий спадковий договір вважається дійсним, якщо така дійсність визнається на підставі кожного із законів, які, згідно зі ст. 3 і ч. 1 ст. 5 Конвенції, застосовувалися б для регулювання спадкування майна кожного з цих суб'єктів у випадку їх смерті в день укладення угоди (ч. 1 ст. 10).

Останнє правило дозволяє сторонам спадкового договору самостійно обрати компетентний правопорядок (ст. 11). Однак свобода вибору все ж таки обмежена двома факторами. По-перше, такий вибір повинен бути взаємним. По-друге, сторони можуть обрати лише закон держави громадянства чи країни звичайного місця проживання будь-якої зі сторін угоди на момент її укладення.

Поряд із викладеним вище аналіз приписів Конвенції надає можливість виокремити ще кілька цікавих як з теоретичного, так і практичного погляду уніфікованих положень.

1. Міжнародний договір не допускає застосування зворотного відсилання. Єдиний виняток із цього правила передбачений у ст. 4 Конвенції, яка закріплює відсилання другого ступеня (*renvoi of transmission*). Відповідно до її приписів, якщо колізійні прив'язки ст. 3 Конвенції відсилають до права держави, яка не є договірною країною, а це право, у свою чергу, ука-

зує на норми третьої держави (так само не учасниці уніфікованого договору), яка застосовує своє внутрішнє законодавство, то саме останні визнаються компетентними для регулювання спадкових відносин.

2. Як і інші Гаазькі конвенції, аналізований акт містить застереження про публічний порядок. Воно закріплено у ст. 18 Конвенції й надає право державі не застосовувати правові норми, які визначені згідно з її колізійними прив'язками, якщо це є явно несумісним із "ordre public".

3. Для забезпечення гнучкості договірної механізми регулювання в Конвенції передбачено низку застережень, якими можуть скористатись договірні держави й заявити про незастосування тих чи інших положень Конвенції. Перелік цих застережень наведено у ст. 24 міжнародного акта. Загалом це надає можливість максимально адаптувати Конвенцію до національних особливостей і практики регулювання спадкових відносин, які склались у кожній країні.

Насамкінець варто зазначити, що Конвенцію ратифікували лише Нідерланди в 1996 р. Інші держави від ратифікації утримались. Цей міжнародний документ так і не вступив у силу.

Висновки. Дослідження дає підстави стверджувати, що запроваджена Конвенцією 1989 р. система колізійних норм створює дієвий і гнучкий механізм із визначення компетентного правопорядку для регламентації спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом. При цьому серед основних позитивних аспектів уніфікованого акта можна виокремити такі: 1) чітко окреслена сфера дії; 2) принцип єдності застосованого права до всієї спадкової маси; 3) універсальний характер; 4) надання спадкодавцю автономії у виборі застосовуваного до спадкування права, хоча й обмеженої певними рамками; 5) використання принципу найбільш тісного зв'язку як одного із критеріїв для визначення компетентного правопорядку; 6) закріплення положень про спадковий договір, а також колізійних правил, які дозволяють визначити право, що регулює його дійсність і правові наслідки.

На жаль, міжнародний договір так і не набрав чинності. Однак його положення становлять значний науковий і практичний інтерес *de lege ferenda* і можуть слугувати підґрунтям і своєрідною відправною точкою для розроблення інших, можливо, більш досконалих універсальних міжнародних документів, покликаних урегулювати майнові аспекти транскордонного спадкування.

Література:

1. Convention On The Law Applicable To Succession To The Estates Of Deceased Persons [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.text&cid=62.

2. Кармаза О.О. Спадкування у сучасному міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.О. Кармаза ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 197 с.
3. Міжнародне приватне право : [підручник] / за ред. А.С. Довгєрта і В.І. Кисіля. – 2-ге вид. – К. : Алерта, 2014. – 656 с.
4. Медведев И.Г. Комментарий к конвенциям в области имущественных отношений супругов и наследования / И.Г. Медведев. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 248 с.
5. Попко В.В. Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Попко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 220 с.
6. Степанюк А.А. Застосування колізійних норм щодо спадкування в міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А.А. Степанюк ; Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 200 с.
7. Фединак Г.С. Міжнародне приватне право : [підручник] / Г.С. Фединак, Л.С. Фединак. – 4-те вид., перероб і доп. – К. : Атіка, 2009. – 500 с.
8. Waters D. Convention On The Law Applicable To Succession To The Estates Of Deceased Persons. Explanatory Report / W.M. Waters / Hague Conference on private international law. The Hague [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hcch.net/upload/expl32e.pdf>.

Слабошпицкая У. А. Конвенционная унификация трансграничного наследования имущества *de lege ferenda*

Аннотация. В статье проанализированы положения Гаагской конвенции 1989 г. о праве, которое применяется к наследованию имущества умерших лиц. Рассмотрена сфера ее действия, а также исследована система коллизионных правил по определению компетентного правопорядка для регламентации наследственных отношений, осложненных иностранным элементом.

Ключевые слова: наследование, конвенция, коллизионная норма, наследственный договор.

Slaboshpytska U. Conventional unification of cross-border succession of the estates *de lege ferenda*

Summary. The article analyzes the provisions of the Hague convention of 1989 on the law applicable to succession to the estates of deceased persons. Scope of its application is viewed and also the system of conflict rules on determination of competent legal order for the regulation of succession relations complicated by foreign element is analyzed.

Key words: succession, convention, conflict rule, inheritance agreement.